

## ЧАСТИНА ІІІ

### **3.1. ПАМ'ЯТЬ ПРО ЖЕРТВИ ГОЛОКОСТУ ЯК ОДИН З ЧИННИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ МІЖНАРОДНОГО МЕМОРІАЛЬНОГО ПРОЄКТУ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»)**

Для українського суспільства і Української держави в цілому питання увічнення пам'яті жертв націонал-соціалізму, зокрема жертв Голокосту, вже давно стало на часі і є своєрідним маркером європейських устремлінь сучасної України, демонстрацією українського політичного курсу на євроатлантичну інтеграцію, з одного боку, і гідне вшанування жертв Другої світової війни в Україні, як у переважній більшості європейських країн, з другого боку. Це є одночасно і завданням, і викликом для сучасної України.

Однією з потужних відповідей на такі виклики став ґрунтовний міжнародний науковий і освітній проєкт «Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни» (скорочена назва «Захистимо пам'ять») [1], що розпочався на українських теренах у 2010 році і діяльність якого триває до сьогодні. Генеральним завданням такого проєкту є повернення пам'яті про знищені німецькими окупантами єврейські громади українських сіл та містечок – саме до малих населених місць України, де поряд з українцями століттями проживали євреї.

На території сучасної України є близько 2000 місць масових розстрілів. У віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх протитанкових ровях чи піщаних кар'єрах загони Вермахту, СС та поліція – в деяких випадках за участі місцевого неєврейського населення – знищували цілі єврейські громади, нерідко впродовж кількох днів [2].

Після війни багато з цих місць вбивств канули в небуття. Для небагатьох, кому вдалося вижити, вшанування пам'яті вбитих членів родини, друзів та знайомих було можливим лише у вузькому колі. Офіційна радянська історіографія відмовлялася

визнати євреїв як окрему групу жертв Другої світової війни. Коли за ініціативи євреїв, що вижили і повернулися, встановлювалися скромні пам'ятні обеліски загиблим, вони мусили бути присвячені «мирним радянським громадянам» [3].

Лише в 1990-х роках, у незалежній Україні, в багатьох місцях були встановлені пам'ятні обеліски, що вказували на єврейське походження жертв. Однак сотні масових поховань залишаються до сьогодні непозначеними, незахищеними та занедбаними. Ці землі використовують у сільському господарстві або забудовують. Сліди осквернення могил справляють гнітюче враження. Велика кількість масових поховань не є гідними місцями скорботи та пам'яті про знищене тут єврейське життя.

Саме така неоднозначна і складна ситуація з увічненням пам'яті жертв Голокосту в невеличких населених пунктах України і стала причиною початку такого визначного меморіального та водночас наукового і освітнього проєкту. Американський єврейський комітет у Берліні в 2010 р. розпочав міжнародний проєкт «Protecting memory» («Захистимо пам'ять»). П'ять поховань у західній частині країни до 2015 р. було облаштовано як гідні місця пам'яті. Під патронатом Фонду Меморіал убитим євреям Європи, що розміщений у Берліні, з 2016 року почався наступний етап захисту та визначення масових поховань. Фонд, разом з українськими партнерами, облаштовує 15 пам'ятних місць, зокрема ті, що присвячені убитим ромам [4]. З українського боку головним змістовним партнером уже майже десять років виступає Український центр вивчення історії Голокосту (скорочено – УЦВІГ) [5]. Саме ця інституція забезпечує наукову і педагогічну складову проєкту. Фінансування такого проєкту всі ці роки здійснює тільки Міністерство закордонних справ Німеччини, з боку Української держави поки що, на превеликий жаль, жодної гривні не було вкладено. Натомість, маємо дуже потужні приклади допомоги місцевої влади у створенні місць пам'яті, фактично у всіх регіонах проєкту.

Проєкт «Захистимо пам'ять» поєднує в собі заходи щодо архітектурного захисту та гідного облаштування масових поховань з історичною та педагогічною роботою. Комплексність його

відображається в таких напрямках та основних принципах діяльності:

- точне місцезнаходження та межі поховань у місцях проєкту визначаються за допомогою неінвазивних методів з метою дотримання релігійних приписів юдаїзму (Галахи) та збереження спокою померлих;

- проведення робіт (неінвазивних археологічних досліджень та подальшого будівництва) супроводжують представники Комітету у справах збереження єврейських цвинтарів у Європі, які також слідкують за дотриманням Галахи;

- представники місцевих єврейських общин також долучаються до роботи над проєктом.

У рамках проєкту «Захистимо пам'ять» масовим похованням та прилеглим територіям надається адміністративний захист, що включає в себе, у першу чергу, відведення цих територій у комунальну власність та перетворення їх у пам'ятні місця з відповідним внесенням у кадастрові плани. Після облаштування вони повинні бути внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення і, таким чином, підлягати державній охороні.

Масові поховання у рамках проєкту захищені архітектурними конструкціями і облаштовані як гідні місця пам'яті та інформації. За допомогою архітекторів з цією метою здійснювався пошук економних та тривалих рішень. Наявні пам'ятні знаки збережені та інтегровані у нові місця пам'яті. Особливі труднощі виникали при захисті масових поховань, що осквернюються.

Місцезнаходження масових поховань, кількість жертв, долі окремих із них та тих, кому вдалося вижити, перебіг злочину та інформація про задіяних злочинців визначалася за допомогою дуже ґрунтовних, ретельних історичних досліджень. Результати досліджень презентуються громадськості різними способами. Історія єврейських громад та їхнього знищення в часи Голокосту презентується трьома мовами на інформаційних стелах. Результати історичної роботи використовуються в освітній програмі, яка проводиться із місцевими школами, а також зі студентами в

проекті з усної історії\*. Освітня програма має на меті заохочення вчителів, учнів та студентів до самостійного вивчення місцевої історії та залучення їх до роботи над новими місцями пам'яті.

Загалом, у рамках проекту «Захистимо пам'ять» протягом майже десяти років діяльності було створено 20 меморіалів у п'яти областях України (Волинська, Львівська, Рівненська, Житомирська і Вінницька). Ці меморіали стали своєрідним еталоном чи зразком для увічнення пам'яті жертв Голокосту на теренах України і в цілому всіх інших цивільних жертв німецької окупації українських земель в добу Другої світової війни. Далі я хотів би зупинитися докладніше на науковій та освітній складовій проекту «Захистимо пам'ять», про які вже було зазначено вище. На моє глибоке переконання, саме ці складові проекту забезпечили його успіх і саме вони становлять ті надважливі концептуальні і методологічні засади проблеми збереження історичної пам'яті, що кардинально і принципово відрізняють цей проект від інших форм, видів, підходів до увічнення пам'яті цивільних жертв Другої світової війни на теренах сьогоднішньої України.

Щодо наукової, дослідницької складової проекту: історичні дослідження були і залишаються тим головним базисом чи фундаментом проекту «Захистимо пам'ять». Саме такі дослідження визначали те чи інше місце проекту, потім відбувалася робота з корпусом історичних документальних та усних історичних джерел щодо цього населеного пункту, що пов'язані з долею місцевих євреїв чи ромів. Відзначається величезна дослідницька робота українських і німецьких істориків з двох інституцій: Українського центру вивчення історії Голокосту з Києва і Фонду «Меморіал убитим євреям Європи» з Берліна.

Архівосховища, в яких проводилася робота, були не тільки українські. Дослідники працювали в архівах Німеччини, Франції, Ізраїлю. Внаслідок такої академічної роботи істориків проект здобув інформацію щодо історії єврейських спільнот того чи

---

\* Про наукову складову проекту «Захистимо пам'ять» див.: URL: <http://protecting-memory-ua.org/>.

іншого населеного пункту у визначених регіонах проекту в період між двома світовими війнами і в часи німецької окупації та Голокосту. Майже в усіх місцях проекту були знайдені дослідницькою групою персональні історії євреїв, їх родин, що пережили чи були вбиті в роки окупації. Також результатом наукової, пошукової частини проекту були знайдені чи повернуті імена тих українців, чи інших, які рятували євреїв у цих населених пунктах, ризикуючи власним життям. Персональні історії людей чи цілих родин з Вахнівки, Липовця, Бердичева, Хажина, Самгородка, Любара та інших місць, можливо, чи не найцінніший результат діяльності. Щонайменше такі історії саме так важливі, як і пам'ятні знаки, що були споруджені в рамках проекту «Захистимо пам'ять»<sup>\*</sup>.

Результати наукової складової проекту мали вирішальне значення для встановлення меморіальних знаків чи пам'ятників убитим євреям і ромам на місцях, що були визначені дослідниками<sup>\*\*</sup>. Кожне місце пам'яті отримало інформаційну стелу трьома мовами (українська, іврит, англійська), меморіальний напис на самому пам'ятному знаку чи пам'ятнику. Одним з найважливіших підсумків наукової діяльності було видання історичних брошур двома мовами (українська і англійська) по кожному населеному пункту. Таким чином, ми стали в Україні свідками абсолютно інноваційного підходу в збереженні місць масових поховань жертв Голокосту і геноциду ромів, коли на місцях вшанування пам'яті жертв є не тільки кам'яні брили, але й жива і зворушлива історія людей, яких було жорстоко вбито, що відображена в історичних довідках на інформаційних стелах, в

---

<sup>\*</sup> З виданнями історичних брошур по місцям проекту «Захистимо пам'ять» на теренах Житомирської і Вінницької областей можна ознайомитися за посиланням: URL: <http://www.holocaust.kiev.ua/home/pamyat>.

<sup>\*\*</sup> Пам'ятні знаки вбитим ромам України в роки Другої світової війни в рамках проекту «Захистимо пам'ять» були встановлені в трьох місцях на теренах Житомирської області: смт Іванопіль Чуднівського району, с. Дівошин Овруцького району та с. Калинівка Олевського району. Докладніше: URL: <http://protecting-memory-ua.org/divoshyn>; <http://protecting-memory-ua.org/kalynivka>; <http://protecting-memory-ua.org/ivanopil>

меморіальних написах, в історичних брошурах. Таким чином, за словами Тімоті Снайдера, ми повертаємо цифри на людей, ми говоримо про тих, що жили разом з нами і зробили свій внесок в культурну спадщину України [6].

У процесі наукових розвідок і досліджень у рамках цього проекту, під час роботи в архівах, з науковою літературою, з приватними колекціями спогадів українські і німецькі дослідники готували матеріали для підготовки історичних довідок для інформаційних стел. Надскладною тут виявилася процедура створення тексту меморіального напису на майбутніх пам'ятних знаках і пам'ятниках, що мали постати в регіонах, де проводився проект «Захистимо пам'ять». Цей процес підготовки таких меморіальних написів не в останню чергу продемонстрував різницю між методологічними підходами до культури і політики історичної пам'яті в сучасних Німеччині і Україні, а також наочно показав ставлення до культури пам'яті про жертви Другої світової війни в українському соціумі і держави в цілому.

Ідеться про створення лапідарного, історично вивіреного тексту, підтвердженого різними корпусами документальних і усних історичних джерел, про сутність трагічної події, що відбулася в тому чи іншому місці, де масово були вбиті люди. Такий текст мав стовідсотково відповідати дійсності, яка б вона жажлива і антилюдяна не була. Дискусія між істориками з приводу меморіальних написів почалася одразу в пілотній фазі проекту (2011–2015 роки), коли готувалися до створення пам'ятні знаки на теренах Львівської, Волинської, Рівненської областей. Я вважаю, що це був для сучасної української культури історичної пам'яті справжній виклик, що дозволяв відійти нарешті від брехливих меморіальних написів радянського періоду, де жертви в тих написах, зокрема їхня ідентичність, були нівельовані, коли всі маркувались як «мирні радянські громадяни». Таким чином, саме в рамках проекту «Захистимо пам'ять» в Україні з'явився шанс і можливість вибудувати нову, сучасну, зрозумілу європейську модель таких меморіальних написів на місцях масових розстрілів цивільного населення, зокрема, українських євреїв і українських ромів [7], а через таку модель написів сприяти створенню в українському суспільстві європейську модель історичної пам'яті.

Дослідники проекту внаслідок академічних, фахових дискусій повністю відкинули радянські штампи і кліше, що присутні на меморіалах жертвам війни, які були створені в повоєнні, радянські часи, і розробили нові критерії меморіального напису. Такий напис на майбутніх пам'ятних знаках жертвам Голокосту і геноциду ромів мав відповідати критеріям:

- означення етнічної ідентичності жертв. У випадку масових убивств євреїв і ромів, німецька окупаційна влада забирала життя у цих людей саме за їхню етнічну належність;

- ідентичність злочинців. Хто саме зчинив злочин, хто був учасником масових розстрілів (які саме каральні підрозділи окупантів та місцевих виконавців, якщо такі були, брали участь у злочині масового вбивства. В розширених історичних довідках, що розташовувалися на інформаційних стелах, була можливість називати імена персонально злочинців, якщо такі були відомі);

- назва місцини, де відбувався масовий розстріл;

- дата, коли відбувся розстріл, якщо відома точно. Якщо ні, тоді приблизно;

- кількість жертв, точна чи приблизна, залежно від результатів історичного дослідження;

- хто і коли побудував меморіал, пам'ятний знак чи пам'ятник;

- хто відповідає за збереження меморіалу, пам'ятного знака чи пам'ятника.

З такими критеріями погодилися дослідники проекту, і вони стали визначальними для побудови майбутніх меморіалів «Захистимо пам'ять». Проте під час створення меморіалів і підготовки меморіальних написів на них виникла небайдужа дискусія серед учених і між ученими і місцевою і центральною владою в Україні з приводу одного з критеріїв (причому всі решта критерії меморіальних написів на майбутніх пам'ятних знаках проекту «Захистимо пам'ять» ніде і ні у кого заперечень не викликали), а саме: *ідентичність злочинців. Хто саме зчинив злочин, хто був учасником масових розстрілів (які саме каральні підрозділи окупантів та місцевих виконавців, якщо такі були, брали участь у злочині масового вбивства).*

Саме цей критерій виявився найбільш дражливим і викликав широку дискусію серед науковців і, одночасно, серед науковців і представників влади і місцевих громад. Ця дискусія наочно продемонструвала відмінності культур пам'яті в сучасних німецькому і українському суспільствах, а також доволі яскраво змалювала ставлення до збереження пам'яті про жертви націонал-соціалізму в Україні.

*Зміст дискусії серед науковців.* Йшлося про маркування виконавців злочину в кожному конкретному місці проєкту. Українські дослідники запропонували писати: «нацистські каральні підрозділи і місцева поліція...». Щодо першої частини такого напису німецькі історики запропонували писати не нацистські, а німецькі?! Вони наполягали саме на такому формулюванні, тим самим пояснюючи, що відповідальними за 12 років влади і злочинів націонал-соціалістів у Німеччині (з 1933 по 1945 рр. Третій Райх) є не тільки політичний режим чи злочинна влада, але й частина цієї відповідальності лежить на тодішньому німецькому суспільстві, яке толерувало той відверто злочинний, і по суті, антинімецький та загалом антилюдський режим. Також наші німецькі колеги, виходячи з документальних джерел, стверджували, що виконавці масових розстрілів євреїв на українських теренах, а саме – члени каральних підрозділів СС і Вермахту, далеко не всі були членами націонал-соціалістичної партії, але часто-густо йшли добровольцями на Східний фронт і брали участь у масових убивствах цивільного населення, будучи переконаними гітлерівською пропагандою, що вони чинять правильно, звільняючи життєвий простір для німецького народу.

Як на мене, ця наукова і громадянська позиція сучасних молодих німецьких істориків яскраво характеризує той факт, що німецьке суспільство подолало кризи і виклики з визнанням абсолютної злочинності націонал-соціалістичного режиму, що панував у їхній країні дванадцять років у середині минулого століття, і зуміло взяти на себе не лише провину, що надто важливо і цінне, за минуле, а відповідальність за пам'ять про минуле, і саме ця відповідальність відкрила усьому німецькому соціуму і сучасній німецькій державі шлях до повного очищення,



до відкритості перед собою та світом, озвучення повної правди про трагічне минуле Німеччини періоду ХХ століття, створило умови для потужного культурного, економічного, політичного розвитку сучасної держави Німеччина\*.

Щодо українського суспільства, то ми, фактично, тільки на самому початку шляху до відкритого і правдивого осмислення нашої трагічної історії, передовсім, минулого століття і, зокрема, відповідальності за пам'ять про жертви Голокосту на наших землях. Про це свідчать дискусії про меморіальні написи на пам'ятних знаках у проєкті «Захистимо пам'ять». Причому очевидно, що українські історики, українська академічна історична наука випереджає в цьому вельми складному процесі осмислення чиновників і, в цілому, українську владу. В рамках проєкту частогусто місцеві можновладці, від яких залежало затвердження меморіальних написів на майбутніх пам'ятниках жертвам Голокосту чи геноциду ромів, виявилися неготовими сприйняти частину напису, де йшлося про співучасть в масових розстрілах місцевих допоміжних служб, місцевої поліції чи так званої української допоміжної поліції, як маркувала такі поліційні підрозділи нацистська окупаційна влада. Така ситуація, приміром, склалася напередодні чи під час відкриття меморіалів на місцях проєкту, що розташовані на теренах Волинської і Вінницької областей.

У 2015 році в селищі Бахів, що лежить за дев'ять кілометрів від Ковеля, районного центру Волинської області, під час відкриття нового меморіалу восьми тисячам євреїв, в'язнів ковельського гетто, що були знищені на цьому місці, сталася публічна дискусія з приводу меморіального напису. Текст напису такий: *«У 1941–1944 роках у м. Ковелі та навколишніх селах було знищене єврейське населення німецькими окупантами та підлеглими їм місцевими службами. На цьому місці було вбито більше 8 тисяч євреїв. Нехай душі їхні будуть зав'язані у вузол*

---

\* Щодо дискусії німецьких істориків про відповідальність за злочини періоду Третього Райху див., наприклад: URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2811470-karl-slogel-nimeckij-istorik-i-pismennik.html>.

вічного життя» [8]. За численними документами тут вбивали німецькі підрозділи СС, а допомагали їм (збирали євреїв, виганяли їх з власних домівок у Ковелі, проводили їх до місця страти, оточували місце масового вбивства, запобігали втечі приречених людей) представники місцевої поліції, що склалися більшою мірою з українців, а також росіян, поляків та інших. Таким чином, у частині напису про виконавців цього жахливого злочину, внаслідок ретельного історичного дослідження, було прийнято рішення зазначити інформацію про допомогу місцевої поліції в масових розстрілах, що відповідає тому, що сталося на цьому місці, і повертає правдиву пам'ять про загиблих ковельських євреїв. Під час відкриття меморіалу один з представників місцевої влади у своєму виступі наголосив, що, безумовно, відкриття такого меморіалу є важливим для Ковеля і він сам знає, що колись у Ковелі проживала потужна єврейська громада, яка була знищена в роки німецької окупації міста. Проте, на його думку, не треба було в написі зазначати, що участь у вбивствах євреїв брала українська поліція, тому що цим написом автори проекту зробили винними у Голокості українців, які сьогодні живуть у сучасному Ковелі [9].

У 2019 році, напередодні відкриття меморіалу у районному центрі Вінницької області, місті Липовець, місцева Міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій не погодила напис, в якому було зазначено про участь місцевої поліції, що була створена німецькими окупантами, у вбивствах більше тисячі липовецьких євреїв. Комісія стверджувала, що у складі тієї поліції не було мешканців Липовця, там були поліцейські з інших районів області і, взагалі, до складу поліції входило багато поліцейських не з теренів Вінниччини.

На мою думку, ці приклади говорять принаймні про дві тенденції, що склалися сьогодні в Україні щодо формування історичної пам'яті про події Другої світової війни. Перша: українському суспільству, Українській державі в цілому ще трудно визнати, що «наші були не завжди добрі», ми скоріше готові говорити про жертвовність і героїзм у роки війни з

нацизмом, але відкрито казати про те, що були серед нас також і злочинці, поки ще надто складно. Друга: в тому числі і завдяки такому загальноукраїнському меморіальному проєкту, як «Захистимо пам'ять», в Україні сьогодні поступово розгортається відкрита, публічна дискусія на таку дражливу тему, як співпраця певної частини місцевого населення з нацистським режимом та співучасть у злочинах проти цивільного населення в період німецької окупації. На мій погляд, така дискусія є важкою, але конче необхідною для подолання залишків тоталітарного мислення в українському суспільстві і формування певних європейських цінностей.

Загалом, ретельні наукові дослідження були проведені у всіх місцях проєкту, на теренах п'яти областей, і на всіх меморіалах є написи, а також, що дуже важливо, є інформаційні стели з історичними довідками, видані історичні брошури, де детально розписана історія місцевих єврейської чи ромської громад і обставини їх загибелі в роки Другої світової війни. Неординарним бачиться те, що меморіали постали здебільшого в маленьких селищах, де їх до того чи взагалі не існувало, чи були пам'ятники, в яких розміщена часто-густо неправдива інформація про жертви. Серед 20 меморіалів проєкту «Захистимо пам'ять» тільки три постали в райцентрах: Рава-Руська, Липовець, Бердичів.

Про Бердичів слід написати окремо, тому що це місто було до війни, фактично, символом українського єврейства, а також ще й тому, що в Бердичеві ще до проєкту вже поставили пам'ятні знаки жертвам Голокосту. Це було на початку 1990-х років, коли Україна стала суверенною державою. В 2019 році саме завдяки проєкту в Бердичеві, безпосередньо в центрі міста, на місці колишнього гетто, відкрили постійно діючу виставку про історію єврейської громади Бердичева і околиць і про трагічні події Голокосту в місті. Сьогодні це відкритий публічний простір сучасного Бердичева, а це означає, що виставка буде працювати, люди будуть зупинятись і читати.

Загалом, у Житомирській області відкрито три меморіали жертвам Голокосту – це Бердичів, Хажин, Бараші. Три точки на карті нашої області. Три місця масових страт євреїв у роки війни.

А відтепер – ще й три місця оновленої пам'яті. У кожному з цих населених пунктів у вересні 2019 року з'явилися нові меморіали, присвячені пам'яті жертв Голокосту. Їх встановлення стало можливим завдяки проекту «Захистимо пам'ять»\* [10].

Бердичів – «єврейська столиця» України, яка була фактично знищена під корінь у роки війни. Жертвами нацистів стали понад 30 тисяч бердичівських євреїв. А наймасовіші розстріли відбулися у вересневі дні 1941 року. У різних місцях на західній околиці Бердичева є шість масових поховань євреїв, знищених у ті трагічні роки. А відтепер ще одним місцем пам'яті став берег річки Гнилоп'яті біля стін монастиря-фортеці. В 1941 році тут було єврейське гетто. Камінь-знак, що сповіщає про це, встановлено ще у 1999 році. Нині ж у рамках проекту було відкрито постійно діючу виставку. Це п'ять сталевих чорних тригранних пілонів, на боках яких прикріплено інформаційні таблиці тематичного змісту:

---

\* Зокрема, в статті автор наводить вислови тих, хто був на відкритті меморіалів у Бердичеві, Хажині та Барашах: «Це вже друга хвиля цього проекту на Житомирщині, – розповів нашій газеті **Анатолій Подольський**, директор Українського центру вивчення історії Голокосту, який є партнером проекту. – В червні ми з німецькими колегами відкрили меморіали загиблим євреям та ромам у Іванополі, Калинівці, Дівошині, Колодянці та Любарі. А тепер відкриваємо знаки пам'яті у трьох місцях на Житомирщині і ще в п'ятьох селах – на Вінниччині. Мета проекту «Захистимо пам'ять» – створення меморіалів там, де пам'ять про жертв Голокосту не була досі гідно вшанована»;

«Можливо, хтось запитає – а навіщо було будувати меморіал, якщо знак уже є? – каже **Михайло Тяглій**, історик Українського центру вивчення історії Голокосту. – Все правильно – знак є. Але там вказана не вся правда – не названо національність жертв масових вбивств. А новий меморіал прямо вказує на це, згадуючи і про євреїв, і про їхніх катів – німецьких виконавців та допоміжну українську поліцію...».

«Складно знайти слова, стоячи біля таких могил, – зауважив на церемонії у Хажині **Уве Ноймеркер**, директор фонду "Меморіал убитим євреям Європи". – Мені, як німцеві, дуже важко тут бути. І я відчуваю сором через те, що моя країна принесла в Україну і що зробила тут. Подібні поховання – це місця пам'яті. А ще – місця відповідальності Німеччини за її ганебні дії в роки війни. Ми взяли на себе це завдання – вшанувати пам'ять жертв. Адже саме через відповідальність і пам'ять з'являється надія на те, що подібні жажиття більше ніколи не повторяться...».

«Єврейський Бердичів», «Голокост», «Відбудова та пам'ять», «Родинні історії», карта місць масових поховань.

На мій погляд, слід нагадати уривок з виступу Амбасадорки Німеччини в Україні Анки Фельдгузен на церемонії відкриття виставки: «Бердичів – це символ безмежного горя, яке принесли уродженці моєї країни, водночас – це символ необхідності пам'ятати ці злочини, щоб вони ніколи не повторилися. Ця виставка розповідає про жахи, які не можна забувати».

У селі Хажині, що за 5 кілометрів від Бердичева, в рамках проекту побудовано суворий та проникливий меморіал – на місці, де у 1941–1944 роках фашисти розстріляли понад 10 тисяч чоловік. У часи СРСР тут поставили камінь-знак з написом про знищення радянських громадян.

Меморіал у Хажині став найскладнішим у плані спорудження. Далися взнаки перепади місцевості (пагорб та урвище). А ще – стояла мета убезпечити пам'ятне місце від дій мародерів. Відтак верхівку пагорба було забетоновано і закладено плитами. А саме місце поховання – урвище під горою – автори проекту замостили камінням. Вийшла мовби кам'яна ріка, яка оточує пагорб.

На жаль, інші місця масових поховань євреїв біля Бердичева поки що такого захисту не мають. Таким чином, сьогодні це виклик для нас усіх. Місцева влада має замислитися над тим, як убезпечити такі поховання від вандалів та мародерів. Звісно, до кожної могили поліцейського не приставиш, проте є досвід інших європейських країн.

Після Бердичева та Хажина меморіал відкрито ще й поблизу села Барашів, в урочищі Сербинівка. Там у роки війни нацисти знищили близько 170 місцевих євреїв. Дотепер на їхній могилі не було жодного знаку – лише стара дерев'яна огорожа. А нині на цьому місці – невеликий меморіальний комплекс з каменю та інформаційна таблиця, що оповідає про тамтешню трагедію 1941 року\*.

---

\* Матеріал про Бердичів, Хажин та Бараші див.: Бовкун Сергій. Пам'ять, яку треба охороняти // Житомирщина, 2019. 24 вересня.

Наукова, дослідницька складова проекту «Захистимо пам'ять» вплинула не тільки на встановлення меморіалів, інформаційних стел на місцях масових поховань, але й органічно була пов'язана з освітнім напрямом проекту. Протягом майже десяти років Український центр вивчення історії Голокосту, без перебільшення, проводив титанічну педагогічну діяльність з вчителями історії з п'яти областей України, де були визначені місця проекту. В такій освітній діяльності були використані результати наукових історичних досліджень у межах проекту, про які йшлося вище. Кардинальною метою освітньої складової проекту стала підготовка місцевих учителів історії та їхніх учнів для гідного вшанування пам'яті людей, які колись жили в їхніх населених пунктах, для створення досвіду комеморативних практик на місцях. Саме завдяки вчителям і учням нові меморіали, пам'ятні знаки, пам'ятники виконують сьогодні функцію справжніх місць пам'яті. Крім того, завдяки освітньому напрямку проекту вчителі історії створили власні проекти: видали брошури, буклети, карти, зробили пошукову і архівну роботу. Таким чином, через таку освітню діяльність було фактично повернуто минуле, історія єврейських і ромських громад, своїх селищ і міст.

Протягом 2012–2019 років Український центр вивчення історії Голокосту провів з цими викладачами величезну кількість науково-методичних і навчально-методичних семінарів, що були присвячені історії єврейських громад України, історії Другої світової війни, історії Голокосту, геноциду ромів. Такі семінари проходили у Києві, Луцьку, Львові, Житомирі, Вінниці, Рівному. Головним результатом такої професійної освітньої діяльності стали підготовлені вчителі на місцях, які на сьогодні є справді тою силою, яка зберігає всі нові меморіали проекту «Захистимо пам'ять».

Такі спільні зібрання викладачів на семінарах мають на меті не тільки підготувати учасників до виконання їхніх проектів – обрати тему, спланувати діяльність, знайти матеріали, оформити результати роботи у конкретний «продукт». Це можливість ознайомитися з єврейською історією та культурою, зустрітися з новими людьми, однодумцями, обмінятися думками і досвідом, обговорити важливі питання відновлення, збереження і захисту пам'яті про минуле на теренах України та вшанування цієї пам'яті.

У цьому випадку історія Голокосту стала своєрідним мірилом загальнолюдських цінностей, індикатором відносин між людьми в екстремальних умовах.

Програми всіх цих семінарів передбачали згуртування учасників у команду, збирання і аналіз досягнень. Були проведені, приміром, такі теоретичні лекції і практичні заняття: «Життя євреїв на українських теренах до Голокосту», «Голокост в історії України: актуальність уроків історії у сьогоденні», «Антиєврейські упередження та антисемітизм у сучасній Україні», «Формування місцевих традицій вшанування пам'яті про Голокост». Відбувалися майстер-класи та практикуми: «Про важливість мислити критично», «Єврейська історія, культура, традиція», «Мови, слова і літери єврейської культури», «Особливості роботи зі свідками різного походження в усній історії», «Дилеми у викладанні історії Голокосту і сучасності». Важливу частину семінарів становили відвідування місць пам'яті про Голокост у Житомирі, Києві, Луцьку, Львові. Головною частиною освітньої діяльності проекту стали презентації вчительських і учнівських проєктів [11, с. 12].

Якість виконання проєктів, презентабельність, обсяг зібраних матеріалів та їх оформлення є вражаючими. Були представлені не тільки інформаційні буклети і брошури. Під час презентацій учні демонстрували короткі фільми, відеоінтерв'ю зі свідками подій, солідні книжкові публікації, фотоальбоми, карти, інформаційні постери, які можна переносити і встановлювати у публічному просторі населеного пункту, навчального закладу, селищній раді, музеї. Значна частина презентованих матеріалів була присвячена також трагедії ромів.

Багато учасників відзначали зростання публічного інтересу до їхньої роботи, говорили про бажання продовжувати дослідження місцевої історії. Розмірковуючи про здобутий досвід, успіхи і невдачі, учні говорили про здолання стереотипів та упереджень, зміни у світогляді, набуті навички спілкування, публічних виступів і презентацій, інтерес до історії своєї країни і свого краю.

Тут я хотів би навести декілька цитат, котрі яскраво змальовують результати і досягнення освітньої складової проєкту «Захистимо пам'ять».

«У рамках проекту "Захистимо пам'ять" ми не лише поповнили наші знання про Голокост, як найжахливішу трагедію в історії людства, але й по-новому осмислили масштаби та наслідки цього нелюдського злочину, відкрили для себе унікальний світ єврейської культури. Чого варте тільки збагачення нашого досвіду як учителів-практиків щодо застосування різноманітних методик та технологій у роботі з учнями на уроках історії та в дослідницькій діяльності. В процесі роботи семінарів вразив глибинний комплексний підхід організаторів до висвітлення ролі єврейського народу в історії України, що ми намагаємося зробити із місцевою історією, звертаючи увагу на цінність і значимість євреїв у минулому наших громад. Для кожного вчителя має бути принциповим виховання нинішнього покоління в дусі толерантності, несприйняття насильства та жорстокості, розуміння цінності людського життя. Ми маємо надати нашим дослідженням практичної спрямованості, щоб колективна пам'ять запрацювала на місцях, долучити до вшанування жертв Голокосту все більше небайдужих людей».

*Варварчук Лілія Валентинівна, учителька історії  
Барашівської ЗОШ І–ІІІ ст.  
Барашівської ОТГ Житомирської області*

«Ми бажаємо знати правду, якою б вона не була. Хай гірка правда, але своя, а не "солодка" брехня, яку нам нав'язують. Цей "солод" уже гірчить і народ прагне знати правду, яку Ви нам надаєте. З різних регіонів нашої Батьківщини надходять до вас росточки тих розповідей, про які і в сьогоднішні часи бояться говорити в повний голос. Старожили пам'ятають сталінський режим, як поводитися з їхніми батьками та братами. Як виростили діти "ворогами народу". Як змушували відмовлятися дітей від батьків. У 95 років люди бояться сказати вголос. Але ми вдячні їм за ті відомості, що вони надали, що підняли з попелу ІМ'Я ЛЮДИНИ.

Успішна реалізація цього проекту була б не можлива без вашої всебічної допомоги. Нам буквально було цікаво все, історія, культура, традиції єврейського народу. І ми радувалися,



що хтось вижив, врятувався, сховався в цьому пеклі війни. Але він вижив – хоч і з пораненою душею. Він доніс до наших сердець страждання єврейського народу, і ми його почували.

Історія Голокосту повинна вивчатися в школах та вищих навчальних закладах. Щоб більше такого ніколи не повторилося. Не відомо, хто буде наступним».

*Людмила Бадрак, бібліотекарка  
с. Іванів, Київська область*

«Вибір без вибору... А чи таке взагалі можливо? Повертаючись до історії Голокосту, можна впевнено сказати, що так. Людей змушували відкрито йти на смерть, вбивали лише за те, що у паспорті було одне-єдине "зайве" для когось слово ЄВРЕЙ. Ніхто не розцінював їх як особистостей, усе переводилось лише на кількість "убитих одиниць".

З проектом "Захистимо пам'ять" я вперше ознайомилась у 2013 р., коли була ще ученицею 11-го класу. Зараз я можу з впевненістю сказати, що цей проєкт досягнув чималих масштабів. На навчально-методичному семінарі, що проходив у Луцьку, я дізналася чимало нового, по-іншому переоцінила деякі речі, перейняла досвід колег щодо проведення екскурсій місцями масових поховань євреїв.

Я вважаю, що тему Голокосту треба розглядати не лише на уроках історії. Кожен учитель, не залежно від фаху, може стати для дітей ліхтариком, який внесе ясність щодо тих жахливих подій, які відбувалися на теренах нашої держави у 1941–1945 роках. Адже наші діти, особливо ті, що проживають там, де є масові поховання євреїв, повинні знати правду, хоч би якою гіркою вона не була. Ми як вчителі маємо виховувати в дітей почуття толерантності, повагу до прав, свобод і законних інтересів людини, відповідальне ставлення до оточуючих і довкілля, аби вони розуміли цінність людського життя».

*Ірина Бас, учителька математики та інформатики  
Рава-Руської ЗОШ I – III ст. № 2  
Жовківського р-ну Львівської області*

«Мені пощастило взяти участь у семінарі вчителів історії. Дуже сподобалося, що все відбувалося в дружній неформальній атмосфері. Організатори підготували змістовні та цікаві заняття. Самі того не розуміючи, ми з кожною хвилиною все більше заглиблювались у життя єврейського народу України до тих страшних днів Голокосту. Дуже цікавою була робота із збірником «Від першої особи». Кожна історія тих людей, яким вдалося пережити Голокост, індивідуальна і по-своєму трагічна. Люди, яких вбивали просто за те, що вони народилися, намагалися врятувати себе, як могли. Важко уявляти і сприймати ту байдужість, яку проявляли українці в той час.

Також ми опрацьовували методи вивчення Голокосту в школі, як-от «метод дилем». Досить цікавий метод подання інформації, а особливо такої, бо однозначної відповіді на ці питання немає.

Усі здобуті тут знання я передам своїм учням. Адже це частина нашої історії, а отже, історичної пам'яті. Дуже важливо, щоб молоде покоління це зрозуміло, а особливо, коли Україна переживає вкрай тяжкі часи.

Сьогодні Україна є домівкою для більш ніж стотисячної єврейської громади, яка відіграє важливу роль у розбудові та зміцненні держави. Разом із представниками інших національностей євреї зброєю у руках захищають на Сході незалежність і територіальну цілісність Української держави від російської агресії. Ми маємо відчувати не провину, а відповідальність за своє минуле. Відповідальність за те, щоб зберегти його таким, яким воно було».

*Ангеліна Сокол, вчителька історії ЗОШ I–II ступеня  
с. Кисилин [11, с. 13–14].*

Як на мене, ці відгуки говорять про абсолютну доцільність і, одночасно, повну позитивну безпрецедентність згаданого проєкту. Проєкту, який ми приречені продовжувати і розширювати його географічні межі на українських теренах. Німецькі і українські партнери проєкту «Захистимо пам'ять» не припинятимуть свою роботу – і далі вшановуватимуть меморіалами місця страт євреїв у

роки війни. Дослідницької роботи в цьому плані ще надовго вистачить. Адже загалом в Україні – понад 2000 місць масових поховань жертв Голокосту, велика частина з яких ніяк не позначена та гідно не вшанована. Тепер слово за українським урядом, державою, яким не залишається нічого іншого, як приєднатися до підтримки та фінансування меморіального проєкту «Захистимо пам'ять».

---

1. Проєкт «Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни». Сайт проєкту: URL: <http://protecting-memory-ua.org/>.

2. Див., наприклад: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. Київ: Дух і літера, 2018.

3. Див., наприклад: Zeltser Arkadi. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union. Yad Vashem Publications, 2019.

4. Казакевич Божена. Звіт про діяльність проєкту «Захистимо пам'ять» упродовж 2018 року // Уроки Голокосту. № 4 (56), 2018. С. 13–14.

5. Український центр вивчення історії Голокосту. URL: <http://www.holocaust.kiev.ua/>.

6. Тімоті Снайдер. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Грані-Т, 2011.

7. Див., наприклад: Пам'ятні знаки у м. Липовець Вінницької області: URL: <http://protecting-memory-ua.org/lypovets/fotohalereia>.

8. Див.: URL: <http://protecting-memory-ua.org/bakhiv/fotohalereia>.

9. Про відкриття меморіалу в с. Бахів Ковельського району Волинської області: URL: [https://vgolos.com.ua/news/na-volyni-vidkryly-memorial-zhertvam-golokostu-iz-superechlyvym-napysom\\_184786.html](https://vgolos.com.ua/news/na-volyni-vidkryly-memorial-zhertvam-golokostu-iz-superechlyvym-napysom_184786.html).

10. Див.: Бовкун Сергій. Пам'ять, яку треба охороняти. Житомирщина, 2019. 24 вересня.

11. Див.: Педан-Слепухіна Ольга. Навчально-методичні семінари проєкту «Захистимо пам'ять» // Уроки Голокосту. № 4 (56). 2018.